

PENGURUSAN SEKOLAH AGAMA RAKYAT (SAR) DI MALAYSIA

Oleh:

*Nor Raudah Hj.Siren, Azrin Ab. Majid, Siti Jamiaah Binti Abdul Jalil
Jabatan Dakwah dan Pembangunan Insan, Akademi Pengajian Islam,
Universiti Malaya, Kuala Lumpur.*

ABSTRAK:

Sekolah Agama Rakyat atau SAR merupakan salah sebuah institusi pendidikan Islam yang berperanan terhadap pembangunan insan dalam kalangan rakyat Malaysia. Pertumbuhan SAR yang semakin pesat berkembang di seluruh negeri menunjukkan institusi ini mendapat sambutan yang baik. Malah, ini juga menunjukkan SAR menjadi keperluan kepada pendidikan Islam di negara ini. Namun, berlaku ketidakseragaman dalam pengurusan SAR di setiap negeri, sehingga berlaku ketidakseimbangan pembangunan SAR di Malaysia. Oleh itu, kajian ini, akan mengupas latar belakang SAR, bagaimana pengurusan SAR mengikut negeri-negeri, dan apakah masalah dan cabaran yang dilalui oleh SAR. Metodologi yang digunakan bagi mendapat maklumat tersebut adalah melalui dokumentasi dan secara temu bual dengan organisasi yang terlibat dengan pengurusan SAR. Hasil kajian mendapati, SAR merupakan institusi pendidikan yang berasaskan kurikulum dinniyah yang diuruskan sepenuhnya oleh pengelola sekolah dan ia bersifat persendirian atau swasta. Struktur pengurusan SAR pula berbeza mengikut negeri, ada yang dikelolakan oleh Jabatan Agama Islam Negeri, Jabatan Pendidikan Negeri, badan-badan NGO, Yayasan Islam dan persatuan-persatuan. Terdapat beberapa masalah dalam pengurusan SAR terutama dari aspek sumber kewangan, guru sentiasa bertukar ganti, guru-guru tidak memiliki ikhtisas perguruan, dan prasarana yang kurang lengkap. Cabaran utama yang perlu dihadapi pula ialah dari aspek penyelarasan pengurusan SAR di seluruh Malaysia. Penyelarasan ini perlu diberi tumpuan agar berlaku keseimbangan dari aspek pembangunan SAR tersebut.

PENGENALAN

Sekolah Agama Rakyat (SAR) telah lama bertapak di Tanah Melayu. Institusi ini bermula dengan institusi pondok yang diusahakan oleh tuan-tuan guru dengan bantuan masyarakat tempatan. Institusi ini terus berkembang dan permintaan terhadap SAR semakin meningkat dalam kalangan rakyat Malaysia berdasarkan pertambahan jumlah SAR dan jumlah murid di setiap negeri. Permintaan yang meningkat ini adalah kerana kepercayaan dan keyakinan masyarakat terhadap institusi ini terutama sumbangannya bukan sahaja dari sudut akademik malah yang utama ialah dari aspek kerohanian dan sahsiah (Dr Mohd Kamal, 2013).

Perkembangan yang memberangsangkan ini, membuka mata banyak pihak untuk memastikan SAR berkembang seiring dengan institusi pendidikan yang lain. Usaha ini bukan sahaja dilakukan oleh pihak kerajaan sahaja malah pihak swasta dan badan bukan kerajaan juga turut terlibat. Oleh sebab banyak pihak terlibat dan berlaku pertembungan kuasa antara kerajaan persekutuan dan kerajaan negeri, telah berlaku ketidakseimbangan dan ketidakseragaman pengurusan SAR di setiap negeri. Walau bagaimanapun, secara umumnya, SAR berada di bawah

kawalan Jabatan Agama Islam Negeri (JAIN) berdasarkan Enakmen Kawalan Sekolah-Sekolah Agama Negeri yang mengatakan sekolah-sekolah yang mengajar mata pelajaran agama hendaklah berdaftar dengan Jabatan Agama Islam Negeri (Azizi Umar, 2012).

KEDUDUKAN SEKOLAH AGAMA RAKYAT MENURUT UNDANG-UNDANG MALAYSIA

SUHAKAM (2012) dalam perkara 26 (1) mengatakan setiap orang mempunyai hak kepada pendidikan. Pendidikan hendaklah diberikan percuma, sekurang-kurangnya pada peringkat awal dan asas. Pendidikan peringkat awal hendaklah diwajibkan manakala pendidikan teknikal serta professional hendaklah disediakan untuk umum dan pendidikan tinggi hendaklah mempunyai akses yang sama rata kepada semua orang atas dasar kebolehan. Perkara 26 (2) mengatakan pendidikan hendaklah ditujukan kepada perkembangan sepenuhnya ke atas keperibadian manusia dan ke arah memperkukuhkan lagi rasa hormat bagi hak-hak dan kebebasan asasi manusia, dengan memupuk persefahaman, toleransi dan persahabatan di kalangan semua negara bangsa atau kumpulan-kumpulan agama, dan hendaklah memajukan segala kegiatan Pertubuhan Bangsa-bangsa Bersatu bagi tujuan memelihara keamanan dan perkara 26 (3) mengatakan ibu bapa mempunyai hak terdahulu untuk memilih bentuk pendidikan yang akan diberikan kepada anak-anak mereka (SUHAKAM, t.th).

Berdasarkan pengisytiharan hak asasi manusia sejagat yang digariskan oleh SUHAKAM tersebut, maka dalam konteks Malaysia, hak tersebut telah diselaraskan dengan Akta Pendidikan tahun 1996 bagi mewujudkan keselarasan dan pelaksanaannya.

Hak pendidikan Islam telah termaktub dalam Perlembagaan Persekutuan Perkara 3 Fasal (1) memperuntukkan bahawa *Ugama Islam ialah ugama bagi Persekutuan: tetapi ugama-ugama lain boleh diamalkan dengan aman dan damai di mana-mana bahagian persekutuan* (Perlembagaan Persekutuan, 2011). Merujuk kepada peruntukan tersebut, ia memperkuatkan lagi hak-hak umat Islam dalam negara.

Hak-hak umat Islam dalam memperolehi pendidikan Islam pula telah diperuntukkan dalam Akta Pendidikan 1996;

1. Bab 1 – Sistem Pendidikan Kebangsaan, Perkara 16 tidak memperuntukkan sekolah agama sebagai kategori institusi pendidikan. Hal ini kerana, hanya tiga institusi pendidikan yang disebut dalam bab ini iaitu institusi pendidikan kerajaan, institusi pendidikan bantuan kerajaan dan institusi pendidikan swasta sahaja.
2. Bab 10- Pengajaran Agama di Institusi Pendidikan Seksyen 50 (1) memperuntukkan, sesuatu institusi pendidikan yang terdapat **lima orang murid Islam atau lebih**, maka mereka hendaklah **diberikan pengajaran agama Islam** oleh guru yang diluluskan oleh **Pihak Berkuasa Negeri**.
3. Seksyen 52 pula memperuntukkan bantuan kewangan kepada institusi pendidikan Islam yang tidak ditubuh atau disenggarakan oleh Menteri atau Kerajaan Negeri. Tertakluk kepada apa-apa syarat dan batasan yang difikirkan oleh Menteri patut dikenakan, bantuan kewangan secara sumbangan boleh diberikan daripada wang yang diperuntukkan oleh

Parlimen kepada sesuatu negeri dan sama ada yang merupakan suatu institusi pendidikan mengikut pengertian Akta ini atau bukan institusi pendidikan sedemikian, hanya kerana pengajaran di institusi itu adalah terbatas kepada pengajaran agama Islam semata-mata.

4. Jadual Mata Pelajaran Teras [Subseksyen 18(2)], Pendidikan Islam tersenarai dalam mata pelajaran teras di peringkat rendah dan menengah.

Mengikut Perlembagaan Malaysia dalam Perkara 3(2) juga mengatakan bahawa Pendidikan Islam dilihat dari sudut sejarahnya, diletakkan dalam hal ehwal agama Islam iaitu di bawah kuasa Raja-raja Melayu dan kuasa negeri-negeri;

“Dalam tiap-tiap negeri melainkan negeri-negeri yang tidak mempunyai Raja, kedudukan Raja sebagai Ketua agama Islam dalam negerinya secara dan setakat mana yang diakui dan diisytiharkan oleh Perlembagaan Negeri itu, dan juga tertakluk kepada Perlembagaan Negeri itu, segala hak, keistimewaan, hak kedaulatan dan kuasa yang dinikmati olehnya sebagai Ketua Ugama Islam tidaklah tersentuh dan tercacat, tetapi dalam apa-apa perbuatan, amalan atau upacara yang telah dipersetujui oleh Majlis Raja-raja supaya meliputi seluruh Persekutuan, maka tiap-tiap orang Raja lain hendaklah atas sifat-sifatnya sebagai Ketua Ugama Islam membenarkan Yang di-Pertuan Agong mewakilinya.”

Oleh sebab kuasa terhadap agama Islam berada dalam kuasa kerajaan negeri, maka pihak berkuasa agama negeri melalui badan perundangan negeri telah menggubal enakmen yang berkaitan dengan Pendidikan Islam. Secara amnya, dalam Enakmen Kawalan Sekolah-sekolah Agama Negeri telah memperuntukkan bahawa sekolah-sekolah yang mengajar mata pelajaran agama hendaklah berdaftar dengan Jabatan Agama Islam Negeri.

Walau bagaimanapun, perhubungan kuasa antara persekutuan dan negeri-negeri yang melibatkan polisi pendidikan terutama menyediakan pendidikan agama Islam kepada rakyat ditegaskan melalui Akta Pendidikan 1996 di bawah Seksyen 52 sebagaimana disebut sebelum ini dan perkara yang disebut dalam Perlembagaan Persekutuan dalam Perkara 12(2);

“Tiap-tiap kumpulan agama berhak menubuhkan dan menyenggara institusi-institusi untuk pelajaran kanak-kanak dalam ugama kumpulan itu sendiri, dan tidaklah boleh ada perbezaan semata-mata oleh sebab agama dalam mana-mana undang-undang berkaitan dengan institusi-institusi itu atau dalam pentadbiran mana-mana undang-undang itu; tetapi adalah sah bagi Persekutuan atau sesuatu Negeri menubuhkan atau menyenggara institusi Islam atau mengadakan atau membantu dalam mengadakan

ajaran dalam ugama Islam dan melakukan apa-apa perbelanjaan sebagaimana yang diperlu bagi maksud itu.”

Lantaran itu, Tun Suffian (1990) menegaskan kerajaan pusat harus memikul tanggungjawab untuk memajukan dan membangunkan institusi pendidikan Islam di negara ini demi kepentingan pendidikan anak-anak (Azizi Umar, t.th).

PENGURUSAN SAR DI MALAYSIA

Sekolah Agama Rakyat (SAR) di Malaysia diurus berdasarkan konsep yang diterjemah mengikut negeri masing-masing. Hal ini kerana kedudukannya di bawah kuasa kerajaan negeri. Walau bagaimanapun, kerajaan persekutuan tetap memainkan peranan bagi menjaga kemaslahatan SAR dalam memperkasakan sekolah agama di Malaysia.

1. Definisi SAR

Pelbagai definisi diberikan oleh pihak yang berkaitan bagi menjelaskan ciri-ciri SAR. Namun, Kementerian Pendidikan Malaysia (KPM) telah mengkategorikan SAR berdasarkan jenis sekolah-sekolah agama yang terdapat di Malaysia. Terdapat lima jenis sekolah agama yang terdapat di Malaysia menurut KPM iaitu (Shamsul Shah, 2013):¹

- a) Sekolah Agama KPM
Institusi pendidikan agama yang ditubuh oleh KPM akan didaftarkan di bawah Akta Pendidikan 1996 dan ditadbir sepenuhnya oleh Kementerian Pendidikan Malaysia.
- b) Sekolah Agama Negeri (SAN)
Institusi pendidikan agama yang ditubuh oleh pihak berkuasa agama negeri (Jabatan Agama Islam/ Majlis Agama Islam/ Yayasan Islam) akan didaftarkan di bawah Enakmen Pengawalan Sekolah-sekolah Agama dan ditadbir sepenuhnya oleh pihak berkuasa agama negeri.
- c) Sekolah Agama Rakyat (SAR)
Institusi pendidikan agama yang ditubuh oleh masyarakat setempat atau individu akan didaftarkan di bawah Enakmen Pengawalan Sekolah Agama dan ditadbir sepenuhnya oleh Lembaga Pengelola Sekolah (LPS).
- d) Sekolah Agama Bantuan Kerajaan (SABK)
SAN dan SAR yang berdaftar dengan KPM akan ditadbir secara bersama oleh LPS dan KPM berdasarkan MoU yang telah dipersetujui bersama.
- e) Sekolah Agama Swasta (SAS)
Institusi pendidikan agama yang ditubuh oleh syarikat atau organisasi akan didaftarkan di bawah Enakmen Pengawalan Sekolah Agama dan di bawah Akta Pendidikan, serta ditadbir sepenuhnya oleh LPS yang dilantik oleh syarikat atau organisasi berkaitan

¹ Rujuk juga dalam Dokumentasi BPI KPM : *PENGURUSAN SEKOLAH AGAMA DI MALAYSIA*.

Pembahagian definisi sekolah agama oleh pihak KPM ini bertujuan untuk pengkategorian bagi tadbir urus dan pengagihan dana bantuan yang bersesuaian mengikut jenis sekolah.

2. Pengurusan SAR Oleh Kerajaan Persekutuan

Dua badan utama yang menjaga hal ehwal SAR di peringkat persekutuan ialah Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM) dan Kementerian Pendidikan Malaysia (KPM).

a) Jabatan Kemajuan Islam (JAKIM)

Jabatan Kemajuan Islam (JAKIM) sebagai sebuah organisasi yang bertanggungjawab menjaga dan membangunkan hal ehwal agama Islam di Malaysia turut terlibat dalam menjaga hal-hal berkaitan pembangunan SAR yang diletakkan di bawah Bahagian Kemajuan Islam. Menurut Azizan (2013), Bahagian Kemajuan Islam sebelum ini dikenali sebagai Bahagian Pembangunan Pendidikan Islam dan Urusetia Lembaga Penasihat Penyelarasan Pelajaran dan Pendidikan Agama Islam atau LEPAI (Azizan, 2013).² Ia ditubuhkan oleh Majlis Raja-raja pada Mesyuarat Majlis Kali ke-126 pada 24 Februari 1983. Antara fungsi bahagian ini yang berkaitan SAR ialah,

- i. meningkatkan kualiti pendidikan dari aspek latihan, pengajaran dan pembelajaran (P&P) Kelas Asas Fardu Ain (KAFA) dan Sekolah Agama Negeri dan Rakyat melalui penyelarasan yang berkesan,
- ii. Meningkatkan kualiti pengurusan dan pentadbiran KAFA dan Sekolah Agama Negeri dan Rakyat seluruh negara,
- iii. Menyedia dan menyelaraskan Kurikulum dan Kokurikulum KAFA dan Sekolah Agama Negeri dan Rakyat,
- iv. Mengendalikan peperiksaan, penilaian dan pengiktirafan bagi pendidikan KAFA dan Sekolah Agama Negeri dan Rakyat,
- v. Menyedia dan menyelaraskan buku sumber KAFA dan Sekolah Agama Negeri dan Rakyat,
- vi. Menyelaraskan Enakmen Pengawalan Sekolah-sekolah Agama Islam seluruh Negara, dan
- vii. Melaksana tugas-tugas keurusetiaan LEPAI.

Menurut Azizan (2013), modus operandi LEPAI adalah sebagai lembaga yang berfungsi untuk menyelaraskan pelajaran dan pendidikan agama Islam di sekolah agama negeri dan sekolah agama rakyat di seluruh negara. Ini meliputi fungsi LEPAI dalam menyalurkan bantuan, pemberian serta subsidi dan mengadakan latihan perguruan bagi guru-guru agama yang mengajar di sekolah-sekolah tersebut. Di samping membuat kajian-kajian atau syor yang perlu, LEPAI turut memberi perkhidmatan nasihat kepada Jabatan-jabatan Agama Islam Negeri mengenai berbagai aspek pelajaran dan pendidikan Islam bagi sekolah-sekolah tersebut. Semua ini dilakukan bersesuaian dengan tanggungjawab LEPAI untuk meninggikan mutu pelajaran dan pendidikan agama Islam di sekolah-sekolah berkaitan.³

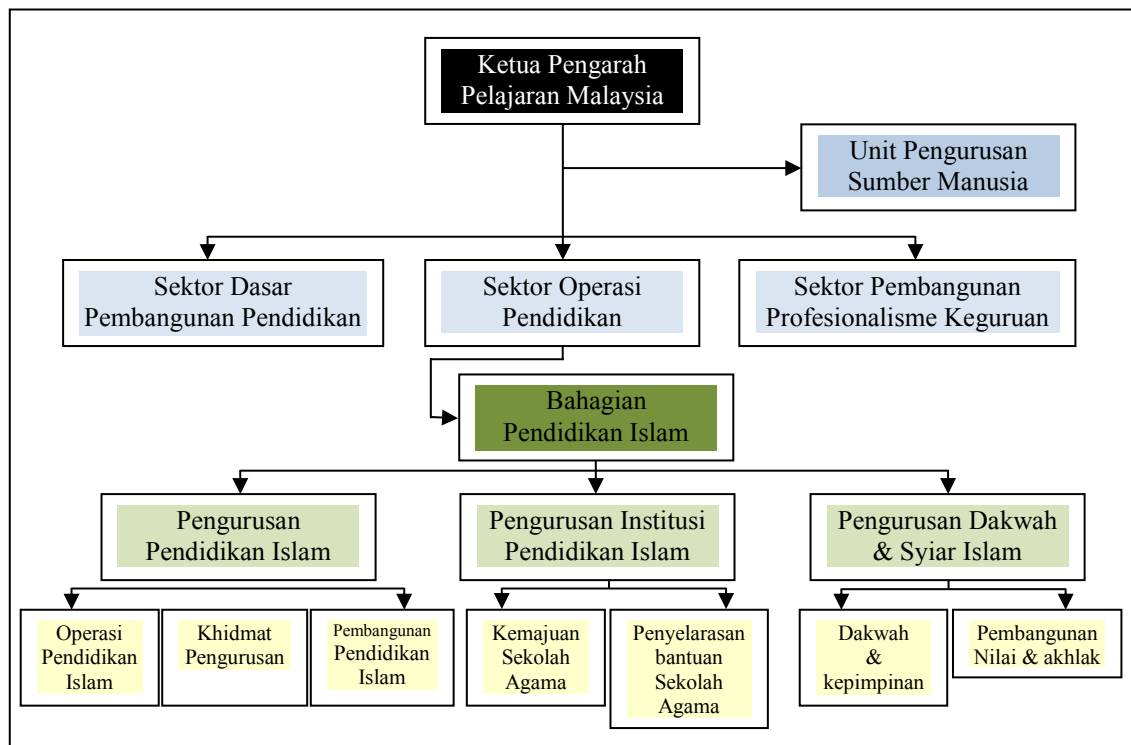
b) Kementerian Pendidikan Malaysia (KPM)

² Rujuk juga laman web rasmi JAKIM, <https://www.islam.gov.my/bhg/bahagian-kemajuan-islam/main> - 22/8/2013

³ Rujuk juga Dokumentasi JAKIM: *PERATURAN LEPAI*.

Menurut Shamsul Shah (2013), Kementerian Pendidikan Malaysia (KPM) pula telah menubuhkan Bahagian Pendidikan Islam (BPI) bagi memperkasakan Pendidikan Islam, bahasa Arab, Institusi Pendidikan Agama dan Dakwah. Salah satu fungsi utama BPI yang berkaitan dengan SAR adalah merancang, menyelaras, mengurus dan menilai bantuan perolehan program Pendidikan Islam dan bantuan kewangan kepada SAR dan SAR KAFA.⁴

Pada mulanya, BPI dikenali sebagai Jabatan Pendidikan Islam dan Moral (JAPIM). Pada peringkat awalnya, JAPIM merupakan sebuah unit di bawah Bahagian Sekolah-sekolah KPM bagi menguruskan bantuan kepada SAR dan pengurusan guru-guru agama yang baru diambilalih yang diuruskan oleh Unit Pelajaran Agama. Pada tahun 1973, Unit Pelajaran Agama dinaik taraf menjadi Bahagian Pelajaran Agama dengan diketuai oleh seorang pengarah. Kemudian, nama Bahagian Pelajaran Agama ditukar kepada BPI pada tahun 1983 sehingga 1995. Seterusnya, BPI dinaik taraf kepada Jabatan Pendidikan Islam dan Moral (JAPIM) dengan menambah bidang tugasannya iaitu bagi mengendalikan mata pelajaran moral. Namun, apabila berlakunya penstrukturan semula KPM, JAPIM ditukar kembali kepada Bahagian Pendidikan Islam (BPI) dan diletakkan di bawah Sektor Operasi Pendidikan (Shamsul Shah, 2013).⁵

⁴ Rujuk juga dalam Portal Rasmi Bahagian Pendidikan Islam Kementerian Pendidikan Malaysia (BPI) : www.bpi.edu.my/index.php/info-bpi/fungsi-utama?tmpl=component&print=1&page (24/09/2013).

⁵ Rujuk juga dalam Portal Rasmi Bahagian Pendidikan Islam Kementerian Pendidikan Malaysia (BPI) : www.bpi.edu.my/index.php/info-bpi?tmpl=component&print=1&page (24/09/2013).

Carta 1: Organisasi Bahagian Pendidikan Islam(BPI), Kementerian Pendidikan Malaysia (KPM)⁶

Carta 1 di atas menunjukkan kedudukan Bahagian Pendidikan Islam di bawah pentadbiran KPM yang bertanggungjawab ke atas pengurusan dan kemajuan SAR dan sekolah agama di Malaysia yang meliputi operasi, khidmat pengurusan, pembangunan pendidikan, kemajuan sekolah, penyelarasan bantuan, dakwah dan kepimpinan dan pembangunan nilai dan akhlak.

3. Pengurusan SAR Kerajaan Negeri (KN)

Di Malaysia, terdapat 14 buah negeri yang memiliki SAR yang diurus tadbir oleh Kerajaan Negeri masing-masing di bawah pengurusan JAIN dan MAIN yang memperuntukkan kuasa sultan sebagai ketua agama. Bagi negeri-negeri yang tidak memiliki sultan pula, ketua agama negeri ialah Yang Dipertuan Agong.

a) Jabatan Agama Islam Negeri (JAIN)

Berdasarkan undang-undang, SAR diwajibkan mendaftar di Jabatan Agama Islam Negeri (JAIN). Tujuan pendaftaran dilakukan ialah untuk simpanan data dan pemantauan bagi memastikan kurikulum yang disediakan oleh pihak sekolah berlandaskan ajaran Islam yang sebenar. Oleh itu, secara tidak langsung, JAIN berperanan dalam pengurusan SAR. Hal ini juga bersesuaian dengan fungsi JAIN iaitu menjaga hal ehwal agama dan bertanggungjawab dalam usaha membangunkan Islam di negeri masing-masing. Pengurusan SAR di JAIN biasanya di letakkan di bawah bahagian/ unit pendidikan. Walau bagaimanapun, terdapat JAIN yang mengkategorikan SAR sebagai Sekolah Agama Swasta (SAS). Oleh itu, data SAR dan SAS digabungkan menjadi satu jenis sekolah iaitu SAS.

Di samping itu, sebahagian JAIN juga menjadi saluran bagi pihak KN menyalurkan dana bantuan kepada SAR. Mereka bertanggungjawab menguruskan data dan maklumat tentang SAR bagi memudahkan KN mengagihkan bantuan kepada SAR yang berdaftar. Dana bantuan kewangan diberi sama ada dalam bentuk bantuan One-Off atau dalam bentuk bantuan per kapita. Terdapat juga bantuan dalam bentuk pembangunan prasarana dan buku teks.

Sebahagian JAIN juga turut menguruskan latihan guru-guru SAR bagi tujuan membantu guru-guru SAR yang tidak memiliki latihan ikhtisas mendapatkan ilmu dan kemahiran pengajaran. Antara latihan-latihan yang dianjurkan oleh JAIN ialah Kursus Asas Pendidikan dan P&P, Kursus Sukatan I'dadi/Thanawi, Kursus Lompatan Saujana, Kursus Kepimpinan Pendidikan, Kursus Pengurusan Disiplin dan pelbagai lagi (Mohd Nasar, 2013).⁷

Bil	Negeri	JAIN	Bahagian	Fungsi
1	Selangor	Jabatan Agama Islam Selangor (JAIS)	Bahagian Pendidikan Islam	Pendaftaran Pemantauan
2	Kuala Lumpur	Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan	Bahagian Pelajaran	Pendaftaran Pemantauan

⁶ Portal Rasmi Kementerian Pendidikan Malaysia (KPM): www.moe.gov.my/v/carta-organisasi (26/09/2013)

⁷ Rujuk juga dalam Dokumentasi Bahagian Pendidikan Jabatan Agama Islam Perak: *Analisis Kursus/Latihan Guru Sekolah Agama Perak 2013*.

		(JAWI)		
3	Johor	Jabatan Agama Islam Johor (JAIJ)	Bahagian Pendidikan Agama	Pendaftaran Pemantauan
4	Negeri Sembilan	Jabatan Hal Ehwal Agama Islam Negeri Sembilan (JHEAINS)	Bahagian Pelajaran	Pendaftaran Pemantauan
5	Pahang	Jabatan Agama Islam Pahang (JAIP)	Bahagian Pendidikan	Pendaftaran Pemantauan Pengurusan Bantuan Latihan guru
6	Melaka	Jabatan Agama Islam Melaka (JAIM)	Bahagian Pendidikan	Pendaftaran Pemantauan
7	Perak	Jabatan Agama Islam Negeri Perak (JAIPk)	Bahagian Pendidikan	Pendaftaran Pemantauan Pengurusan Bantuan Latihan guru
8	Kedah	Jabatan Hal Ehwal Agama Islam Negeri Kedah	Bahagian Pendidikan	Pendaftaran Pemantauan
9	Terengganu	Jabatan Hal Ehwal Islam Terengganu (JHEAT)	Bahagian Pendidikan	Pendaftaran Pemantauan Pengurusan Bantuan
10	Kelantan	Jabatan Agama Hal Ehwal Agama Islam Kelantan (JHEAIK)	Bahagian Pendidikan	Pendaftaran Pemantauan
11	Pulau Pinang	Jabatan Agama Islam Pulau Pinang (JHEAIPP)	Bahagian Pendidikan	Pendaftaran Pemantauan
12	Perlis	Jabatan Hal Ehwal Agama Islam Perlis (JAIPS)	Bahagian Pendidikan	Pendaftaran Pemantauan
13	Sabah	Jabatan Hal Ehwal Agama Islam Negeri Sabah (JHEAINS)	Bahagian Pendidikan	Pendaftaran Pemantauan
14	Sarawak	Jabatan Agama Islam Sarawak (JAIS)	Bahagian Pengukuhan Pendidikan Islam	Pendaftaran Pemantauan

Jadual 1: Pengurusan SAR di Setiap Negeri

Jadual 1 di atas menjelaskan fungsi setiap JAIN yang bertanggungjawab ke atas pengurusan, kemajuan dan perkembangan SAR di negeri masing-masing. Dari Jadual 1 di atas, hanya JAIP dan JAIPk (Musnif, 2013) sahaja melaksanakan latihan untuk guru-guru SAR dan menguruskan bantuan kepada SAR, manakala JHEAT hanya menguruskan bantuan setelah bergabung dengan Majlis Agama

Islam dan Adat Istiadat Melayu Terengganu (MAIDAM) yang akan berkuatkuasa pada tahun 2014 kelak (Suhairulmizam, 2013). JAIN bagi negeri-negeri lain hanya menguruskan pendaftaran dan pemantauan sahaja ke atas SAR.

b) Jabatan Pendidikan Negeri (JPN)

Selain daripada JAIN, terdapat sebahagian Jabatan Pendidikan Negeri (JPN) yang turut terlibat dalam pengurusan SAR. JPN yang terbabit berfungsi sebagai pengurus maklumat dan data SAR yang berdaftar dengan JAIN bagi tujuan untuk menyalurkan bantuan sama ada dalam bentuk kewangan atau buku teks bagi pihak KPM.

c) Majlis Agama Islam Negeri (MAIN)

MAIN berfungsi sebagai institusi yang bertanggungjawab menyalurkan bantuan kepada SAR. Sumber bantuan adalah daripada dana zakat negeri. Bantuan disalurkan berdasarkan permohonan yang diajukan oleh pihak SAR kepada pihak MAIN dan kadar bantuan adalah berbeza mengikut negeri dan SAR itu sendiri (Musanif, 2013).

d) Yayasan Kerajaan Negeri

Terdapat negeri yang meletakkan pengurusan SAR di bawah Yayasan Kerajaan Negeri. Satu-satunya negeri yang menggunakan Yayasan untuk menguruskan SAR ialah Yayasan Islam Kelantan (YIK). Menurut Wan Roslan (2013), YIK asalnya ditubuhkan pada 1 Januari 1974 sebagai sebuah agensi kerajaan Negeri Kelantan yang bertanggungjawab melaksanakan aktiviti-aktiviti pendidikan Islam dan pengajian bahasa Arab dalam kalangan penduduk negeri. YIK telah melalui pelbagai sejarah dalam membangunkan pendidikan Islam di Kelantan. Pernah dikenali sebagai Jabatan Sekolah-sekolah Agama (JASA) pada 1974 dan kemudian berada di bawah Yayasan Pelajaran Islam Negeri Kelantan (YPINK) pada 1978. Kemudian Pada 1 Mac 1983 YPINK dipinda dengan dinamakan sebagai Yayasan Islam Kelantan (YIK) (Wan Roslan, 2013).

YIK bertanggungjawab mentadbir dan mengurus berkaitan:

- i. Sekolah-sekolah Menengah Agama/ Arab seluruh Negeri Kelantan.
- ii. Pusat Bahasa Arab Nilam Puri.
- iii. Pusat Pengajian Pondok, Telong Kandis, Bachok.
- iv. Tadika Tengku Anis, Kampung Sireh, Kota Bharu.
- v. Kewangan untuk pengurusan dan pembangunan.

Di Selangor, Yayasan Pendidikan Islam Selangor (YAPIS) ditubuhkan di bawah kerajaan negeri bertujuan untuk menyalurkan dana sokongan kepada institusi pendidikan di negeri Selangor dalam pembangunan modal insan dan kemajuan ekonomi di samping meneruskan bantuan dari kerajaan negeri dan Jabatan Agama Islam Selangor. YAPIS juga berfungsi sebagai sebuah badan yang akan membela nasib SAR, Maahad Tahfiz dan sekolah pondok di seluruh negeri Selangor (Selangorku, 2013).

Di negeri Kedah pula, Yayasan Gerak Fikir (YGF) ditubuhkan pada 1 Ogos 2010 oleh Badan Perhubungan UMNO negeri Kedah. Yayasan ini berfungsi sebagai sebuah NGO yang menyalurkan bantuan kepada golongan miskin di Kedah. Namun, Menteri Besar Kedah, Datuk Mukhriz Mahathir dalam Majlis Makan Malam bersama Warga SAR Kedah pada 3 Oktober 2013 telah mengumumkan bantuan per kapita berjumlah 1.2 juta kepada YGF untuk mengagihkannya kepada 11 buah SAR. Menurutnya, SAR perlu diteruskan agar

Kedah mampu merealisasikan wawasan kepimpinan negara (BH Online, 4 Oktober 2013)⁸.

e) Pengurusan SAR di bawah Pertubuhan Badan Bukan Kerajaan (NGO)

Selain daripada badan kerajaan, terdapat juga badan bukan kerajaan (NGO) yang bergerak aktif dalam usaha memperkasa, menyatukan dan membela nasib SAR.

i. Pertubuhan Pendokong Sekolah Agama Rakyat (PPSR)

PPSR menggabungkan 15 buah SAR dan ahli-ahlinya terdiri dari kalangan guru-guru SAR negeri Perak. Ditubuhkan pada tahun 1994 dan merupakan pertubuhan yang aktif bergerak dalam pendidikan Islam serta mempertahankan sistem pendidikan SAR di Perak. Sistem pendidikan SAR yang dimaksudkan meliputi sistem persekolahan sekolah rendah agama rakyat (SRAR), sistem persekolahan sekolah rendah agama sepenuh masa, sistem persekolahan sekolah menengah agama rakyat (SMAR) dan sistem pengajian pondok tradisional serta pengajian tahfiz.

Menurut Agus Lokman(2013), antara matlamat PPSR dalam memperjuangkan sekolah agama adalah untuk menyatukan Pentadbir Hal Ehwal Agama Islam Perak, Pentadbir Sekolah-Sekolah Agama Rakyat, guru-guru dan kakitangan sekolah-sekolah agama rakyat di negeri Perak dalam sebuah persatuan yang berperlembagaan. Selain daripada itu, PPSR juga berusaha membantu menjayakan dasar Pendidikan Islam dan pelaksanaan kurikulum dan kokurikulum serta memperjuangkan kebajikan sekolah agama rakyat.

ii. Hal Ehwal Sekolah Agama (HESA), Kedah

HESA telah ditubuhkan pada 2 April 2008 sebagai jawatankuasa yang berperanan sebagai pengurus kebajikan serta penghubung di antara pentadbir sekolah agama yang tidak berdaftar dan tidak menerima sebarang bantuan daripada Kerajaan Negeri Kedah. HESA telah berdaftar secara rasmi pada 2 Jun 2010 sebagai sebuah Pertubuhan Badan Bukan Kerajaan (NGO) melalui Ikatan Amanah, kemudian telah mendapat kelulusan Pendaftar Pertubuhan (ROS) pada 20 Disember 2011. Penubuhannya membawa misi untuk menyatupadu dan menjaga kebajikan sekolah/institusi pendidikan agama yang berdaftar di bawah HESA sama ada dari sudut pengurusan pentadbiran, kewangan, sumber manusia dan pembangunan insan (Ahmad, 2013).

Menurut Timbalan Pengerusinya, Encik Ahmad (2013), objektif penubuhan HESA adalah untuk menghimpunkan sekolah/institusi pendidikan agama di negeri Kedah bagi mengeratkan silatullahim antara satu sama lain, menganjurkan sebarang aktiviti kebajikan, sukan, kesenian, kursus, seminar kepada pentadbir, guru dan pelajar sekolah/institusi pendidikan agama di negeri Kedah, menjadi tempat rujukan/aduan kepada sebarang permasalahan yang dihadapi, memantau perkembangan dan keperluan semasa, serta mengusahakan sumbangan dan dana kepada semua sekolah/ institusi pendidikan agama yang bernaung di bawahnya.

⁸Berita ini juga turut disiarkan dalam Berita IKIM (91.5 jam 12.15 tengah hari).

Setakat ini institusi yang berdaftar di bawah HESA adalah sebanyak 71 buah yang terdiri daripada sekolah rendah Islam, sekolah menengah Islam, maahad tahfiz, sekolah pondok, pondok umumi, sekolah pemulihan dan sekolah integrasi.

PELAKSANAAN PENGURUSAN SEKOLAH AGAMA RAKYAT

SAR merupakan institusi pendidikan Islam yang memainkan peranan penting dalam usaha melahirkan modal insan negara. Keberadaan SAR dalam lipatan sejarah negara sejak sebelum merdeka lagi merupakan penyumbang kepada keutuhan dan pengisian dalam mempertahankan agama Islam sebagai agama rasmi negara Malaysia. Lantaran itu, proses pengurusannya perlu dilaksanakan sesuai dengan enakmen negeri dan Akta Pendidikan 1996 agar penyelarasan pengurusan dan bantuan dapat disalurkan dengan berkesan.

a) Pendaftaran

Berdasarkan Enakmen Pengawalan Sekolah Agama, setiap sekolah agama perlu didaftarkan di bawah JAIN. Proses pendaftaran dilakukan adalah bertujuan untuk memudahkan pemantauan oleh pihak penguasa JAIN terhadap kurikulum sekolah agama agar tidak terpesong daripada ajaran Islam yang sebenar. Melalui pendaftaran ini, pihak JAIN dapat mengenalpasti sekolah-sekolah agama yang terdapat di dalam negeri. Hal ini akan membantu memudahkan urusan pengagihan bantuan yang diperuntukan sama ada oleh kerajaan negeri atau kerajaan pusat. Malah, sekolah yang memerlukan bantuan zakat juga perlu berdaftar dengan JAIN.

b) Pentadbiran

Berdasarkan definisi sekolah agama oleh pihak KPM, SAR merupakan sekolah agama yang ditubuh oleh masyarakat setempat dan tapak sekolah adalah berstatus wakaf yang didaftarkan di bawah MAIN. SAR ditadbir sepenuhnya oleh Lembaga Pengurusan Sekolah (LPS) atau ada sesetengah sekolah dikenali sebagai Jemaah Pengurusan Sekolah (JPS). Ini bermaksud, sebarang keputusan sama ada pengambilan guru, pengambilan pelajar, penentuan jenis kurikulum, dan pelbagai bentuk pengurusan adalah dibuat oleh pihak LPS/JPS (Shamsul Shah, 2013).

i. Guru

Pengambilan guru SAR adalah ditentukan oleh pihak LPS/JPS. Guru yang berkelayakan sekurang-kurangnya memiliki Sijil Pelajaran Malaysia (SPM) bagi guru sekolah rendah manakala bagi guru sekolah menengah sekurang-kurangnya memiliki Diploma atau Sijil Tinggi Pelajaran Malaysia (STPM) atau Sijil Tinggi Agama Malaysia (STAM) atau Ijazah Sarjana Muda.

Dari aspek penggajian, bagi guru SAR yang terlibat dengan Kelas Agama Fardu Ain (KAFA) atau lebih dikenali sebagai guru SAR KAFA, Kerajaan Persekutuan melalui JAKIM telah menetapkan elaun sebanyak RM800 sebulan kepada setiap guru. Namun begitu, ada sesetengah negeri memberi penambahan elaun kepada guru-guru SAR KAFA⁹ (Azizan, 2013).

Manakala, sumber kewangan untuk penggajian guru sekolah menengah SAR atau lebih dikenali sebagai Sekolah Menengah Agama Rakyat (SMAR) adalah daripada yuran pelajar dan sumbangan dari orang ramai atau syarikat-

⁹ Di Selangor, JAIS telah menambah RM200.00 sebulan kepada guru SAR KAFA (Dr Mohd Kamal, Temubual pada 18 September 2013)

syarikat yang bermurah hati atau dari sumber zakat. Kadar gaji pula ditentukan oleh pihak LPS/JPS mengikut kemampuan SAR¹⁰. Kebanyakan sekolah menetapkan gaji guru bersesuaian dengan taraf pendidikan walaupun masih berada dalam pendapatan di bawah paras kemiskinan¹¹.

Sebarang kenaikan gaji tahunan pula adalah bergantung pada kedudukan kewangan sekolah tersebut. Namun begitu, terdapat pelbagai kaedah yang digunakan oleh pihak LPS untuk menentukan kadar setiap kenaikan gaji tahunan. Ada yang mengikut peratusan daripada nilai gaji pokok dan ada yang menggunakan kadar yang sama kepada semua guru dan ada yang hanya memberi bonus tahunan atau bonus hariraya sahaja¹². Kadar ini juga ditentukan mengikut keupayaan kewangan sekolah.

ii. Kurikulum

Kurikulum SAR terbahagi kepada dua, iaitu kurikulum kebangsaan dan kurikulum diniah. Kurikulum kebangsaan adalah kurikulum yang diselaraskan oleh KPM atau dikenali sebagai kurikulum akademik manakala kurikulum diniah adalah kurikulum yang ditentukan pihak LPS/JPS sendiri yang terdiri daripada kurikulum diniah/azhari, Turath/Umumi, Tahfiz, dan Kurikulum Agama Fardu Ain (KAFA). Sesetengah SAR hanya menawarkan sistem diniah/azhari sahaja dan sesetengahnya menawarkan sistem tahfiz dan diniah sahaja. Namun SAR yang mahu pelajarinya merentas arus perdana, turut menawarkan kurikulum akademik¹³.

iii. Kewangan

Sumber kewangan utama SAR adalah melalui yuran bulanan pelajar. Namun atas inisiatif pihak LPS/JPS, sebahagian SAR berusaha menubuhkan syarikat perniagaan yang hasil keuntungan sedikit sebanyak dapat membantu perbelanjaan pengurusan sekolah seperti mengusahakan pertanian, koperasi, perniagaan runcit dan sebagainya¹⁴.

Selain daripada itu, dana dari sumbangan luar daripada peribadi atau syarikat turut diperolehi di samping bantuan yang diperolehi daripada agensi

¹⁰ Di negeri Perak, Sekolah Menengah Agama al-Taqwa, telah menawarkan gaji antara RM300 hingga RM 800 sahaja mengikut kelulusan sama ada Ijazah, Diploma, STAM mahupun yang memiliki STPM (Ustaz Luqman Hakim, Temubual pada 11 September 2013). Manakala di Kelantan, YIK telah menawarkan elaun guru SAR antara RM 700 hingga RM1700.00 mengikut kelulusan masing-masing (Wan Roslan, Temubual pada 3 Julai 2013).

¹¹ Di Malaysia, pendapatan isi rumah di bawah garis kemiskinan adalah berbeza-beza antara negeri iaitu RM1500.00 - RM3,000.00 sebulan.

¹² Di negeri Terengganu, Maahad Darul Quran telah memberikan Bonus Hariraya kepada guru-guru sekolah (Haji Yasin, Temubual pada 25 September 2013), manakala Maahad Tahfiz wa Tarbiyyah Darul Iman, Tok Jiring telah membuka Kelab I'thar sebagai cara membantu guru-guru dan staf membuat simpanan untuk keperluan kebajikan mereka. Pihak sekolah akan menabung RM100.00 dalam Kelab I'thar untuk setiap staf mereka setiap bulan (Muzaihar Kamal, Temubual pada 25 September 2013).

¹³ Di Selangor, Akademi Darul Huffaz telah menawarkan kurikulum Tahfiz dan Akademik sahaja, begitu juga dengan Maahad Tahfiz al-Itqan. Di Terengganu, Maahad Darul Quran memilih ketiga-tiga aliran iaitu Diniah, Tahfiz dan Akademik manakala Maahad Tahfiz wa Tarbiyah menawarkan dua kaedah sama ada untuk tahfiz dan aliran diniah sahaja ataupun memilih tiga aliran iaitu tahfiz, diniah dan akademik.

¹⁴ Di Terengganu, Maahad Tahfiz wa Tarbiyyah telah membuka pertanian timun secara kaedah fertigasi dan Rumah Perlindungan Hujan (Abu Bakar, Temubual pada 26 September 2013), manakala di Perak, Sekolah Menengah al-Hidayah telah menubuhkan koperasi untuk menambah pendapatan sekolah (Muallim Zulkifli, Temubual pada 11 September 2013).

kerajaan seperti JAKIM¹⁵ dan KPM¹⁶ kepada semua SAR di Malaysia. Manakala JAIN, MAIN dan Yayasan Kerajaan Negeri memberi bantuan berdasarkan peruntukan negeri masing-masing¹⁷.

MASALAH PENGURUSAN SAR DI MALAYSIA

Kajian mendapati terdapat beberapa masalah yang dihadapi dalam pengurusan SAR di Malaysia. Masalah-masalah yang dikenalpasti adalah seperti berikut.

a) Pendefinisian SAR mengikut negeri

Melalui kajian ini, faktor yang paling utama dikenalpasti adalah pendefinisian SAR itu sendiri. Terdapat perbezaan dalam mendefinisikan atau menentukan ciri-ciri SAR mengikut negeri malah mengikut agensi-agensi yang berkaitan. Jabatan Agama Islam Selangor (JAIS) telah mentafsirkan sekolah agama yang berada selain di bawah pengurusan dan pentadbiran JAIS disebut sekolah agama swasta, iaitu sekolah persendirian atau ditubuhkan oleh organisasi seperti ABIM, JIM dan HALUAN manakala SAR yang ada adalah SAR KAFA sahaja (Dr Mohd Kamal, 2013). Di Kedah pula, HESA telah menyenaraikan pondok umum sebagai sebahagian daripada SAR juga (Poster HESA, 2013). Di Perak pula, semua SAS adalah SAR (Agus Lokman, 2013).

Kesan daripada perbezaan pendefinisian dan penetapan ciri-ciri SAR tersebut maka berlaku kerumitan dalam menyelaraskan pengurusan SAR di Malaysia terutama berkaitan pengagihan peruntukan atau bantuan daripada pihak kerajaan pusat. Hal ini kerana segala maklumat mengenai SAR di perolehi melalui JAIN.

b) Kewangan

Sumber kewangan yang terhad juga menjadi punca masalah kepada pembangunan sesebuah SAR. Tanpa inisiatif pihak sekolah atau mendapatkan sumber kewangan selain daripada yuran pelajar, sesebuah SAR tidak dapat menyediakan prasarana yang baik untuk pelajar. Hal ini kerana SAR ditubuhkan bukan atas dasar komersial. Melalui kajian ini mendapati, terdapat SAR yang tidak dilengkapi dengan keperluan asas yang baik seperti bekalan air sehingga terpaksa menggunakan air bawah tanah yang tidak terjamin tahap kebersihannya. Selain daripada itu, pusat sumber/perpustakaan sekolah tidak mempunyai kelengkapan dan sumber rujukan yang mencukupi, bilik darjah yang tidak selesa sehingga terdapat dua kelas yang terpaksa dikongsi untuk tiga kelas dengan hanya dipisahkan oleh papan penghalang dan dalam masa yang sama, ciri-ciri keselamatan asrama pelajar pula tidak mencapai spesifikasi piawaian binaan bangunan.

Masalah kewangan ini juga turut menyebabkan gaji guru tidak dapat disediakan mengikut kadar pendapatan semasa atau gaji minimum sebagaimana diumumkan oleh kerajaan persekutuan sebanyak RM950.00 sebulan serta tidak

¹⁵ JAKIM hanya memberi bantuan sebanyak RM800.00 kepada guru-guru SAR KAFA sahaja.

¹⁶ KPM memberi bantuan secara *one-off* kepada SAR berdasarkan bajet Negara di samping memberi bantuan buku teks melalui JPN.

¹⁷ Di Perak, JAIPk hanya membantu dari aspek latihan guru sahaja tanpa melibatkan kewangan manakala MAIPk menyalurkan zakat kepada SAR yang memohon bantuan dengan syarat mendaftar di bawah JAIPk (Musanif, Temubual pada 11 September 2013).

banyak SAR yang dapat menyediakan kebajikan kepada guru-guru seperti elaun perubatan, takaful, khairat kematian dan elaun pencen.

c) Kekerapan pertukaran guru

Kesan daripada elaun yang rendah telah menyebabkan guru-guru sering bertukar ganti dalam satu tempoh masa yang singkat seawal sebulan bertugas kerana mereka ingin mendapatkan kerja yang lebih memberi jaminan dari sudut pendapatan. Mereka menjadikan bekerja di SAR sebagai batu loncatan untuk mendapatkan pekerjaan yang lebih baik. Kekerapan pertukaran guru ini banyak memberi implikasi terhadap proses pembelajaran sekolah. Hal ini biasanya berlaku kepada guru-guru muda yang memiliki ijazah dan diploma (Muzaihar Kamal, 2013).

Namun begitu, ramai pula dalam kalangan guru-guru SAR memiliki nilai pengorbanan yang tinggi iaitu sanggup mengorbankan tenaga atas nama jemaah walaupun dengan gaji yang tidak setimpal. Terdapat guru yang sudah 30 tahun bekerja walau hanya dengan gaji RM300.00 sebulan (Anwar, 2013).

d) Latihan guru

Kajian juga mendapati, ramai dalam kalangan guru SAR tidak mempunyai latihan sebagai guru. Walaupun terdapat latihan guru yang disediakan oleh sesetengah pihak seperti JAIN, namun disebabkan masalah guru yang sering bertukar ganti menyebabkan latihan yang diberikan tidak dapat dilaksanakan dan pihak sekolah sendiri tidak memiliki dana yang mencukupi untuk menghantar guru-guru mereka menghadiri latihan di luar atau menganjurkan kursus tersebut. Hal ini menyebabkan guru-guru kurang terlatih dan tidak memiliki pedagogi berkesan dalam proses P & P mereka.

CABARAN PENGURUSAN SAR DI MALAYSIA

Cabaran utama yang dihadapi dalam pengurusan SAR di Malaysia adalah pertindanan kuasa antara kerajaan persekutuan dengan kerajaan negeri sehingga Azizi Umar (2011) menyifatkan telah berlaku rempuhan kuasa ke atas SAR oleh kerajaan persekutuan terhadap kerajaan negeri (Azrin Ab Majid (editor), 2011).

Selain itu, satu pengurusan yang sistematik dan tersusun dalam menguruskan Sekolah Agama Rakyat ataupun SAR sedang dirangka oleh KPM bagi memudahkan urusan pentadbiran bantuan per kapita berdasarkan pentakrifan baru SAR (Shamsul Shah, 2013).

Bermula pada tahun 2004 pula, kerajaan persekutuan melalui KPM berusaha untuk membantu dalam membangunkan SAR dengan memperkenalkan Sekolah Agama Bantuan Kerajaan (SABK). SABK adalah usaha kerajaan persekutuan untuk menyelaraskan SAR. Namun, tidak semua LPS/JPS SAR menyambut tawaran dari pihak kerajaan ini kerana wujud beberapa kebimbangan dan pertindihan kuasa yang masih lagi tidak dapat diselesaikan antara KPM dengan LPS/JPS SAR. Mudir Maahad Darul Anuar sendiri mengakui, beliau mampu berdikari dan melahirkan ilmunan dan ulama berdasarkan kurikulum sendiri dan mencari dana sendiri (Nik Mohd Omar, 2013).

Sekolah Agama Bantuan Kerajaan (SABK) yang diperkenalkan oleh KPM telah mengambil alih SAR dan SAN dilaksanakan bagi membantu SAR dan SAN yang tidak mampu bertahan atau yang ingin mengurangkan beban kewangan dan pentadbiran sekolah. Antara bantuan yang akan diberikan kepada SABK ialah

elaun guru, pembangunan prasarana sekolah, dan latihan perguruan tanpa mengganggu pengurusan sekolah (LPS/JPS) dan kurikulum sedia ada, malah semua SABK akan menawarkan kurikulum Tahfiz pada masa akan datang (Shamsul Shah, 2013).

KESIMPULAN

Kerajaan Malaysia perlu merancang dan membangun gagasan pendidikan Islam yang lebih strategik dan komprehensif serta berdaya saing agar SAR terus berkembang bagi melahirkan modal insan kamil yang mampu membangun ummah dengan lebih cemerlang dalam pelbagai bidang seterusnya menghasilkan *baladun tayyibatun wa robbun ghoffur*. Perancangan penubuhan SABK adalah satu usaha yang baik, namun tidak semua SAR sanggup menyerahkannya setelah mengusahakan dan membangun SAR selama berpuluh-puluh tahun malah menerima amanah dari orang tua mereka untuk meneruskan perjuangan mengekalkan SAR tersebut. Lantaran itu, kerajaan Malaysia perlu mengambil peranan membantu SAR sebagai institusi yang turut berperanan membina masyarakat ini.

SUMBER RUJUKAN

- Abu Bakar Bin Chik. (Temubual pada 26 September 2013). *Pengerusi, LPS, Maahad Tahfiz wa Tarbiyyah Darul Iman*. Tok Jiring, Terengganu.
- Agus Lokman Bin. Hj Sulam. (Temubual pada 10 September 2013). *Setiausaha PPSR*. di Hotel Seri Malaysia Kuala Kangsar, Perak.
- Ahmad b. Ismail. (Temubual pada 6 Julai 2013). *Timbalan Pengerusi HESA*. Guar Cempedak, Kedah.
- Akta Pendidikan 1996 (Akta 550), (2011) Peraturan-peraturan & Kaedah-kaedah Terpilih (hingga 1 Mac 2011), Petaling Jaya: International Law Book Services
- Anwar, Bin Ramli. (Temubual pada 6 Julai 2013). *Penolong Kanan Pentadbiran, Madrasah al-Zubaidiyah*. Merbok, Kedah.
- Azizan, b. Muhammad. (Temubual pada 9 September 2013). *Ketua Penolong Pengarah, Bahagian Pendidikan Islam, JAKIM*. JAKIM, Putrajaya.
- Azizi Bin Umar. (2012). *Penginstitusian Sekolah Menengah Agama Rakyat (SMAR) dalam Polisi Pendidikan Kebangsaan: Satu Kajian Kes di Kelantan*. Kuala Lumpur: Tesis Ijazah Doktor Falsafah, Institut Alam dan Tamadun Melayu (ATMA) Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Azizi Bin Umar. (t.th). *Pengurusan Sekolah Agama: Dasar & Masa Depan*. Dokumen belum diterbitkan.
- Azrin Bin Ab Majid (editor). (2011). *Pendidikan Islam Malaysia: Membangun Gagasan Baru*. Selangor: Jawatankuasa Tetap Pendidikan, Pendidikan Tinggi dan Pembangunan Modal Insan, Kerajaan Negeri Selangor.
- BH Online. (4 Oktober 2013).
<http://www.bharian.com.my/bharian/articles/KerajaanKedahhargaisumbanganpondokpengajianagama-Mukhriz/Article/?bh>.

- Dr Mohd Kamal, Bin Radiman. (Temubual pada 18 September 2013). *Penolong Pengarah Kanan, Unit Perhubungan, KAFA Integrasi dan Pendaftaran, Jabatan Agama Islam Selangor*. Shah Alam.
- Mohd Nasar Bin Kurdi. (Temubual pada 10 September 2013). *Ketua Penolong Pengarah, Bahagian Pendidikan, JAIPk*. Hotel Seri Malaysia Kuala Kangsar, Perak.
- Muallim Zulkifli Bin Ahmad. (Temubual pada 11 September 2013). *Mudir, Sekolah Menengah Agama al-Hidayah*. Ulu Kinta, Perak.
- Musanif Bin Muhammad. (Temubual pada 11 September 2013). *Penolong Pengarah, Unit Agama/Tahfiz, Bahagian Pendidikan, JAIPk*. Kuala Kangsar, Perak.
- Muzaihar Kamal Bin Mustafa Kamal. (Temubual pada 25 September 2013). *Mudir, Maahad Tahfiz wa Tarbiyyah*. Tok Jiring, Terengganu.
- Nik Mohd Omar, Bin Nik Abdul Aziz. (Temubual pada 3 Julai 2013). *Mudir, Maahad Darul Anuar, Kampung Melaka*. Kota Bharu, Kelantan.
- Perlembagaan Persekutuan*. (2011). Petaling Jaya: International Law Book Services.
- Poster HESA. (2013).
- Selangorku. (15 April 2013). *Buletin 13*. <http://www.selangorku.com/?p=25827>.
- Shamsul Shah Bin Tarjo. (Temubual pada 9 September 2013). *Ketua Sektor Kemajuan Sekolah Agama, Bahagian Pendidikan Islam, Kementerian Pendidikan Malaysia*. KPM, Cyberjaya.
- Suhairulmizam Bin Ghazali. (Temubual pada 26 September 2013). *Penolong Pesuruhjaya Bahasa Arab*. Kuala Terengganu, Terengganu.
- SUHAKAM. (t.th). *Hak Pendidikan Kanak-kanak*. Pamphlet SUHAKAM.
- Ustaz Luqman Hakim Bin Abu Qasim. (Temubual pada 11 September 2013). *Pengetua, Sekolah Menengah Agama al-Taqwa*. Tanjung Rambutan, Perak.
- Wan Roslan Bin Wan Hamat. (Temubual pada 3 Julai 2013). *Ketua Unit Sekolah, YIK*. Kota Bharu, Kelantan.
- Yasin Bin Soleh. (Temubual pada 25 September 2013). *Mudir, Maahad Darul Quran*. Marang, Terengganu.